

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi

Academic Journal of History and Idea

ISSN: 2148-2292

11 (6) 2024

Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş tarihi | Received: 02.12.2024

Kabul tarihi | Accepted: 23.12.2024

Yayın tarihi | Published: 25.12.2024

Ayten Akcan

<https://orcid.org/0000-0003-0974-5263>

Associate Professor, Hitit University Sungurlu Vocational High School, Department of Management and Organisation, Türkiye, ayten.akcan7@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Akcan, A. (2024). İslamiyet Öncesi Türk Devlet Yönetiminde Kağan ve Kurultaylar. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 11 (6), 4259-4285.

İslamiyet Öncesi Türk Devlet Yönetiminde Kağan ve Kurultaylar

Öz

İslamiyet Öncesi Türk devlet anlayışında hâkimiyetinin kaynağı ilahîdir ve yönetimin en başında bulunan Türk kağanı da Gök Tanrının yeryüzündeki temsilcisidir. Zamanla şekillenen Türk hâkimiyet anlayışının önemli bir bileşeni olan kurultaylar ise kağandan sonra en güçlü ikinci yönetim birimi görünümündedir. İslamiyet öncesi Türk devletlerinde, devlet meclisi gibi yapılan kurultaylar, günümüzde en ideal yönetim biçimi olarak tanımladığımız ve modern demokrasilerin önemli unsurlarından olan bugünkü meclislerin temelini oluşturan bir kamu kurumu olarak karşımıza çıkmaktadır. İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nde kurultaylar, birçok konunun konuşulduğu, tartışıldığı ve genellikle neticeye kavuşturulduğu bir yapıdır. Ayrıca düzenin sağlanması adına hukuk kurallarının oluşturulmasından savaşa ve barışa karar verilmesine, kağanın kim olacağı hususundan, kağanın almış olduğu kararları denetlemeye ve alınan yanlış kararlar neticesinde kağanın yetkilerini sınırlandırmaya kadar birçok görevi de üstlenmiştir. Bu çalışmada yerli kaynak niteliğinde olan başta Orhun Yazıtları, Oğuzname, Kutadgu Bilig'den ve Dede Korkut anlatılarından ve hiç şüphesiz çalışmanın bazı bölümlerinde de Çin kaynaklarından gerektiği ölçüde istifade ederek kurultayların İslamiyet Öncesi Dönemlerde Türk devlet yapılanmasına, hukuk sistemlerinin oluşmasına ve gelişmesine ne gibi faydalar sağladığını ele almaya çalışacağız. Aynı zamanda bu dönem Türk devletlerinde bu kurulların işleyişine ve topluma ilişkin yönlerine kısaca değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: İslamiyet Öncesi Türkler, Hâkimiyet, Kurultay, Yönetim, Devlet

Kagan and Kurultays in Pre-Islamic Turkish State Administration

Abstract

In the pre-Islamic Turkish state understanding, the source of sovereignty is divine and the Turkish kaghan, who is at the top of the administration, is the representative of God on earth. The kurultays, which are an important component of the Turkish understanding of sovereignty shaped over time, are the second most powerful administrative unit after the kaghan. In the pre-Islamic Turkish states, the kurultay, which was structured like a state assembly, appears as a public institution that forms the basis of today's assemblies, which we define as the most ideal form of government today and which are important elements of modern democracies. In Pre-Islamic Turkish History, assemblies are a structure where many issues are discussed, debated and generally concluded. In addition, in order to ensure order, it has undertaken many tasks from establishing the rules of law to deciding on war and peace, from the issue of who will be the kaghan, to supervise the decisions taken by the kaghan and to limit the powers of the kaghan as a result of the wrong decisions taken. In this study, we will try to discuss what kind of benefits the kurultays provided to the Turkish state structure, the formation and development of legal systems in the Pre-Islamic Periods by making use of the Orkhon Inscriptions, Oghuzname, Kutadgu Bilig and Dede Korkut narratives and undoubtedly Chinese sources in some parts of the study. At the same time, we will briefly touch upon the functioning of these councils and their social aspects in the Turkish states of this period.

Keywords: *Pre-Islamic Turks, Sovereignty, Kurultay, Administration, State*

Giriş

Devlet olma anlayışı ortaya çıkış köken teorilerine bakıldığında; ailelerin zaman içinde genişlemesi ile ortaya çıktığı ileri süren bir aile teorisini, kazananların kaybedenler üzerinde kurdukları baskı ve sonrasında gelen hâkimiyetle açıklanan kuvvet teorisini, canlı organizmalar ile devlet teşkilatlanması arasında aynılık gören, devleti yaşayan bir organizma olarak tanımlayan biyolojik teoriyi, ilk insanların doğa ile mücadele ederken bir yandan da akıl ve iradeleri sayesinde bir sözleşme esası ile kurulduğu varsayılan sosyal sözleşme teorisini ve son olarak devletin oluşmasını sadece ekonomik olaylarla, gelişmelerle açıklayan ekonomik teoriyi görüyoruz (Kurtz, 2001, s. 55-65).

Bu öne sürülen köken teorilerinin hangisi devlet yapılanmasını oluşturmuş olursa olsun, Eskiçağ'dan günümüze kadar birçok toplum bazı değişimler ve gelişmeler yaşayarak devletleşme sürecine girmişlerdir. Tarihsel devamlılık içerisinde bu yapı; yönetici grubunun oluşması, düzenin sağlanması, halkın rahatlığının ve güvenliğinin garanti altına alınması adına birtakım politikaların belirlenmesini de mecburi olarak beraberinde getirmiştir. Bu yüzden devlet kavramının ortaya çıkışı, insanlık tarihinin mühim bir uygarlaşma süreci olarak görülebilir. Çünkü medeniyet kavramı, insanoğlunun sorunlar karşısında bulduğu çözümlerle

birlikte, ihtiyaçlarını karşılarken çıkan aksaklıkları gidermek için bir yapılanmanın zorunlu olduğu bilincine ulaşmalarıyla gerçekleşmiştir (Dal, 1979, s. 23-24). İnsanlık tarihinde devlet yapısına karşılık gelebilecek ilk örneklere Dicle-Fırat arası bölgede yani Mezopotamya ve çevresinde, eski Mısır'da ve Anadolu'da rastlanmıştır. Bu örneklere Orta Doğu'da, İran'da kurulan devletlerle, doğuda uzun süre hâkimiyet sağlayan Türkleri ve Çin hanedanlıklarını da eklememiz gerekir (Sarıbay, 1994, s. 120).

Tarihte kendi sahalarına ve dünyaya hâkim olan bu medeniyetlerin birçoğunda, devlet yönetiminde en üst kademedeki bulunan yöneticiler, hatta devlet otoritesi içerisinde tek kanun koyucular bile, memleketleriyle ilgili olumsuz bir durum mevzubahis olduğunda tüm mesuliyeti üstlerine almaktan kaçınmışlardır. Böylesi durumlar karşısında genellikle sorumluluklar paylaştırılmış, danışma ve sonra karar alma süreci işler hale getirilmiştir. Elbette bu durum sadece sorumluluğu azalmak adına değil, diğer idarî görevlilerin de düşüncelerine başvurarak ortak bir akıl oluşturmak ve doğru kararları belirlemek adınadır. Dolayısıyla devlet adına önemli kararların alındığı süreçler genellikle danışmanlarla istişare ortamının oluşturulduğu kurullar şeklinde ilerlemiştir. Aslında günümüzdeki yönetim şekillerinin en ilksel hali olarak adlandırabileceğimiz bu sistem, birçok doğu ve batı medeniyetinde uygulanmış yerleşmiş bir tarihe sahiptir (Özer, 2002). Fakat biz bu çalışmada İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'ndeki devlet ve hukuk sistemlerinin tarihi oluş ve davranışlara yahut tutumlara nasıl yansıdığını, hukuka bağlılık şuurunun zamanla nasıl geliştiğini ve bu gelişim safhasında kurultayların bu şuru oluşturma aşamasında nasıl katkı sağladığını belirlemeye çalışacağız. Türk Tarihi'ni kütür ve medeniyet açısından değerlendirmeye alan çalışmalar, devleti yönetebilmek için oluşturulan birtakım kurumları ve kanunları derinlemesine araştırmalıdır.

Aynı zamanda İslamiyet Öncesi Türk Tarihi yönetiminde; yargıda eşitliğin prensip olarak önemli bir konumda olması, karar vericilerin düzenli bir kontrol altında olmaları, iç güvenliğin sağlanmasında gösterilen titizliğin en üst seviye olması, halkın tüm sorunlarının giderilmesi için yasal düzenlemelerin her ortamda işletilmesi ve kendinden sonraki birçok Türk toplumuna esin kaynağı olan bir hukuk ve adalet sisteminin oluşturulmuş olması, Türkistan bölgesindeki bu dönem Türklerinin barbar bir halk olduklarını ileri süren kimi batılı oryantalistlerin görüşlerini çürütmesi noktasında da mühimdir. Zamanla kurulan bu sistem köklü bir kültürün ve yerleşmiş bir toplumsal ahlâk telakkisinin ortaya çıkmasına da neden olmuştur. Hatta bu ahlâk anlayışı sonraki süreçlerde kendini diplomatik ilişkilerde de

göstermiş ve yapılan anlaşmalarda konulan kurallara riayet etmek bir borç olarak görülmüştür.

Coğrafi karakter bakımından hemen hemen her bölgesi benzerlik gösteren Türkistan; kuraklığın, soğğun, az yağışın ve birçok zorlu faktörün bir aradalığıyla adeta Türklere göçebe kültürü hediye etmiş bir coğrafyaya sahiptir. İslamiyet Öncesi Türk devlet yapılanmasının ortaya çıkışını incelerken Türkistan bölgesinin iklim koşullarının ve burada yaşayan Türklerin yaşam şekillerinin de ele alınması gerekmektedir. Genellikle karasallığın hâkim olduğu bu bölge Seyhun ve Ceyhun ırmaklarının beslediği verimli toprakların dışında büyük oranda bozkır ve çöl ile kaplıdır. Bu iklim coğrafyasında Türkler göçebe kültüre, doğanın çok da cömert davranmadığı gerçeği ile adapte olmuşlardır. Avrasya bozkırlarında ama daha çok Güney Sibirya ile Moğolistan'da tarımın yapılamaması, buraları yurt edinmiş ve Türk kültürünün ilk maddî unsurlarını meydana getiren kavimlerin ekonomisinin hayvancılık olmasına sebep olmuş ve bu durum da Türklerin kendilerine özgü yaylak ve kışlak hayatı benimsemelerine yol açmıştır (Zvelebil, 1980, s. 252-256).

Bu yaşamsal göçebe birliği, İslamiyet öncesi bu bölgede yaşayan Türklerin, yönetim yapılanmalarına, süreç içerisinde ortaya çıkan hukuk kurallarına, hızlı teşkilatlanabilme kabiliyetlerine ve hâkimiyet anlayışlarına da doğrudan yansımıştır (Kafesoğlu, 1956, s. 761-762; Kafesoğlu, 1987). Dolayısıyla göçebe olan bu toplumu disiplin altında tutmak ve yönetmek zamanla oldukça güç ve kabiliyet isteyen bir iş haline gelmiştir. Bu nedenle kağanlar karar alma süreçlerinde Türk hâkimiyet anlayışının önemli bir bileşeni olan kurultaylar ile hareket etmiş ve böylelikle herkesin fikri alınarak ortak bir akıl oluşturulmaya çalışılmıştır.

1. Devlet Yönetiminde Kağan

İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'nde kağanların, hareketli ve dinamik bir yapıda olan göçebe toplumu birlikte tutabilmeleri ve boyları otoritelerine bağlayabilmeleri maksadıyla önemli yetkilere haiz olmaları gerekmektedir. Tanrı tarafından bahşedilen bu yetkiyi kullanırken, kanunlar ve kurallar oluştururken de eşit uygulama anlayışı içerisinde olmaya özen göstermeliydiler (Kafesoğlu, 1984). Kağanlar, Türklerin tek yaratıcı kutsal varlığı olan Tengri'den yani bugünkü literatürdeki şekli ile Gök Tanrı'dan aldıkları güç ile düzeni sağladıklarını yazıtlarda açıkça belirtmişlerdir. Köl Tigin ve Bilge Kağan Yazıtlarındaki *“Tanrı lûtfettiği için illiyi ilsizleştirdim, kağanlığı kağansızlattım, düşmanı tabi kıldım, dizliye diz çöktürdüm, başlıya baş eğdirdim”* (KT D 15-16; Ergin, 2000, s. 16), *“Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kısmetim var olduğu için, ölecek milleti besleyip dirilttim”* (KT D

29; Ergin, 2000, s. 18), “Tanrı güç verdiği için...” (KT D 34-35; Ergin, 2000, s. 18), “Üstte Tanrı altta yer bahsettiği için, gözle görülmeyen, kulakla işitilmeyen milletimi doğuda gün doğusuna, beri gün ortasına, geri gün batısına, yukarı gece ortasına götürdüm...” (BK K 10-11; Ergin, 2000, s. 34) dizeler bu inanışa örnek olarak gösterilebilir. İslamiyet öncesi Türklerde, Tengri halk içindeki bir aileye hâkimiyet hakkı verirdi ve böylelikle o aileden bir kişinin başa geçmesini sağlayıp devleti yönetme işini ona bırakırdı. Yani taht daima ilâhî takdir sayesinde kağanını bulurdu ve Tanrı iradesi, seçtiğine kuvvet ve başarı bahşederdi (Akcan, 2020, s. 305-306).

Yazıtlarda açıkça belirtildiği gibi “Tanrı iradesi” kavramı, başta II. Türk Kağanlığı olmak üzere Türkistan’daki diğer Türk devletleri tarafından da kabul gören bir anlayıştı. Eski Türk devlet yönetiminde başa geçecek kağanın Tanrı’nın isteğine göre seçildiğine dair bir örnek de Ling-hu Te-fen (582-666) tarafından derlenen özellikle Türk Kağanlıkları ile ilgili bilgiler içeren Çin kaynağı Chou-Shu (Chou Sülâlesi Tarihi)’nin rivayetinde şu şekilde açıklanmıştır: “Kardeşlerden birisini baş yapmak istediler ve hepsi birlikte büyük bir ağacın altına giderek aralarında şu şekilde anlaştılar: Ağaca doğru en yükseğe kim atlarsa, o kağanlığı ele geçirecekti. A-Shih-Na’nın oğlu, aralarında en küçük olmasına rağmen en yükseğe atlayabildi ve hepsi birlikte onu reis seçtiler” (İnalcık, 1959, s. 69-70; Taşağıl, 2018, s. 48-49).

Kaynağın bize verdiği bu bilgiden anlaşılacağı üzere Tanrı, devletin başına geçecek kağanın belirlenmesinde önemli bir etken olarak istediği kişiye daha fazla güç verip onun kağan olmasına yardım etmiştir.¹ Dolayısıyla aslında tüm teamüllerin bir sınırının olduğu ve Tanrı’nın yardımı ile başa geçen kağanın yönetimi ele geçirmesiyle yani yetkisinin meşrulaşmasıyla nazarî ve hukukî bağlamda bir problemin kalmadığı anlaşılmaktadır (Cin & Akyılmaz, 2003). Uygurlarda kendilerinden önceki ve sonra gelecek olan Türk yöneticileri gibi hâkimiyet güçlerini Tanrısal bir kaynağa dayandırarak kendilerinden “Ay Tengri’de Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kağan, Ay Tengri’de Ülüg Bulmuş Alp Uluğ Bilge Kağan, Ay

¹ II. Türk kağanı Bilge Kağan’ın kitabesinde ki (734) şu ifade, Türklerde taht veraseti meselesinde en eski vesikalardan biri olarak tartışma konusu olmuştur. “Kağan uçtukta özüm sekiz yaşında kaldım, ol törüde üze eçim kağan olurtu”. Buradan törü kağanların koyduğu kanun manasında alınırsa, verasetin bir kanunla tanzim edilmiş olduğu düşünülebilir. Fakat Giese’ye göre; bu metinden kesin bir neticeye varmak mümkün değildir. Hüseyin Namık Orkun bu bölümü Türkçeye şöyle çevirmiştir: “Babam hakan öldüğünde kendim sekiz yaşında kaldım, türe mucebince amcam hakan oldu” (Orkun, 1994). Fakat aynı kitabenin verasete dair diğer bir bölümünde Bilge Kağan’ın şu sözü ile de karşılaşmaktayız: “Tanrı irade ettiği için ve kendi taliim olduğu için Hakan mevkiine oturdum”. Günümüze aktarılan bu sözler bizi yine Tanrı’nı iradesinin en etkili etken olduğu konusuna götürmektedir (İnalcık, 1959).

Tengri'de Kut Bulmuş Bilge Kağan” şeklinde söz etmişlerdir (Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 35). Uygur kağanları gökteki bir ışıktan doğduklarına inanmaktaydılar. Bu inanış, egemenliklerinin Tanrısal kaynaklı olduğuna bir delil teşkil etmektedir (Arslan, 1990, s. 225-227). İslamiyet sonrası dönemde Yusuf Has Hacip tarafından yazılmış güzide eser Kutadgu Bilig’de de bu konuya ilişkin örnekler mevcuttur. “*Tanrı lütuf ederek sana bu beyliği verdi; ey bilgisi geniş olan insan, buna şükret*” (Beyit 5470; Arat, 1991), “*Bu beyler hâkimiyetlerini Tanrı’dan alırlar; halk iyi olursa, bey de iyi olur*” (B. 5947; Arat, 1991), “*Bu beylik mesnedine sen isteyerek gelmedin; onu Tanrı kendi fazlı ile sana ihsan etti.*” (Beyit 5469; Arat, 1991). Hâkimiyetin “*Tanrı iradesi*” menşeli olduğu anlayışı Tuna Bulgarlarının abidelerinde kendini açıkça göstermektedir. Malamir Kitabesi’nde “*Tanrıya benzer Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Malamir*”, Krum Han Kitabesi’nde Tervel Han’ın “*Bulgarlar üzerine Tanrı tarafından getirildiği*”, Çatalar Yazıtı’nda “*Yeryüzünde Tanrı tarafından tahta çıkarılmış Han Omurtag*” gibi. 1133 senesinde Selçuklu Sultanı Sencer’in Abbasi Halifesine yazdığı mektupta “*Ulu Tanrının lütfu ile Cihân Padişahlığına yükseldim*” sözleri, Sultan Alparslan’ın hâkimiyetin kendisine Allah tarafından verildiğine inanarak “*Tanrının kendisine teveccüh gösterdiğini, âdemoğulları arasında dünya işlerini nizama koyması için seçildiğini*” ifade etmesi sonraki Türk devletlerinde de aynı inanışın devam ettiğini göstermesi bakımından örnek gösterilebilir (Ahmetbeyoğlu, 2020, s. 35-36). Fakat Tanrı’nın iradesi ile başa geçmiş kağanın varlığı, diğer kardeşlerin ve akrabaların hâkimiyet konusunda bahis konusu yetkiyi kaybetmiş oldukları anlamına da gelmemekteydi (Taneri, 1981, s. 49). Çünkü Türklerde devlet ailenin ortak malıydı ve bu nedenle ailenin tüm erkek üyeleri devlet yönetiminde hak sahibi idiler (Eski T’ang Tarihi, 2005, s. 17-20). Hatta kaynaklardan kağanlık topraklarının giderek büyümesi ve coğrafya itibarıyla dışarıdan gelebilecek olası tehlikelerin çoğalmasından dolayı kağanın ülkesini ailenin diğer erkek üyeleri arasında taksim etme yoluna başvurduğunu görüyoruz. Bu sebepten kaynaklı olmalı ki; İslamiyet öncesi Türk devletlerinde topraklar genellikle iki bölüm (kanat)² halinde idare edilmiştir (Eberhard, 1942, s. 180). Kısacası kağanlar, ailenin erkek üyelerini ülkenin çeşitli bölgelerine yönetici olarak atamışlardır. Bu şekilde devlet yönetimine katılan bu vekiller kendilerine yönetme yetkisi verilen topraklar üzerinde vergi koyabilmişler, cezalandırma yetkisine sahip olmuşlar ve vekil tayin edildikleri bölgede yönetim sergileyebilmişlerdir (Gumilev, 1970). Örneğin, I. Türk

² Eski Türk Devletlerinde bu iki bölüm; doğu-batı (Asya ve Avrupa Hunlarında, Tabgaçlarda, Gök-Türklerde), kuzey-güney (Asya Hunlarında, Ak-Hunlarda, Gök-Türklerde), büyük-küçük (Bulgarlarda, Macarlarda, Wu-sunlarda), iç-dış (Oğuzlarda, Bulgarlarda, Karluklarda), Bozok-Üçok (Oğuzlarda) şekilde idi (Mori, 1978, s. 210-215; Sümer, 1982).

Kağanlığı batı kanadının yabgusu İstemi, İran ile mücadele etmiş, Bizans ile diplomatik görüşmeler yapmıştı (Donuk, 1978). Fakat bu ikili teşkilatlanma “*çifte krallık*”³ görüşlerinin ortaya çıkmasına sebep olmuş ve kanat yönetimlerin tam bir serbestlik içerisinde devleti yönettikleri iddiaları ortaya atılmıştır (Gumilev, 1987). Fakat Türk menşeli Hsiung-nu, Türk Kağanlığı ve Uygur destanlarında daima bir kişinin (Oğuz Kağan) hükümdar olarak gösterilmesi, yönetimde birbirine paralel hükümetlerin olduğu yani “*çifte krallık*” sistemi ile devletin yönetildiği nazariyeleriyle örtüşmemektedir (Kafesoğlu, 2003, s. 275). Çünkü ikiye bölünerek yönetilen topraklarda her zaman bir tarafın hâkimiyet üstünlüğü kabul edilirdi (Kafesoğlu, 2003, s. 276). Örneğin I. ve II. Türk Kağanlıklarında altın kurt başlı sancak her zaman doğu kanadının yöneticisinde bulunur ve kendi sarayının ve otağının önünde dalgalanırdı. Hatta Sui İmparatoru Wen-ti, 581 senesinin son aylarında İşbara Kağan’a tabi olan Tardu Yabgu’ya, Yüan-Hui adında bir elçiyle altın kurt başlı bir sancak göndermiş ve onu kağanlığın “*hakan*”ı olarak tanıdığını bildirmişti (Alföldi, 1943, s. 510-513; Taşağıl, 2014, s. 46, 104-106, 181-182). Yine Çin imparatoru Wen-ti, I. Türk Kağanlığının doğu kağanı İşbara vefat (587) ettikten sonra onun yerini alan kardeşine davul, bayrak, zurna göndermişti (Liu, 1958, s. 55; Ecsedy, 1968, s. 136). Davul (köprüge) hâkimiyet belgesi idi. Bu uygulama sadece I. ve II. Türk Kağanlıklarında değil Uygur, Türkiş, Karluk devletlerinde de bulunmaktaydı.

Türk devletlerinde yönetimin tek kişide merkezileştigiine dair tarihi belgelerden bir örnek de MÖ 55’de Hsiung-nu hükümdar ailesinden Ho-han-yeh ile Çi-çi arasında Çin yıllıklarına kayda kadar geçen bir konuşmadır. Bu konuşmada “*Şimdi iki kardeş mücadele ediyorlar, büyük veya küçük kardeş devlete sahip olacak...*” sözleri devletin esas yöneticisinin bir kişide olduğunu açıkça göstermesi bakımından önemlidir (De Groot, 1921, s. 214). Bu hadiselerden de çıkarılacağı üzere temel yönetim tek kağana bağlanmaktaydı.

Esas itibariyle ikili teşkilatlanma Eski Türk devletlerinde toprakları kolay yönetme noktasında kolaylıklar sağlasa da bazı zamanlarda bu yapı merkezi otoritenin sarsılmasına da

³ Çift yönetim biçimi İslamiyet Öncesi Türk devlet yönetimlerinde tam olarak fikir birliğine kavuşmamış bir konudur. İlk defa Türklerdeki bu ikili teşkilat anlayışa yorum getiren A. Alföldi’dir ve kendisi Eski Türklerde, Urallı topluluklarda, Tibetlilerde ve Moğollarda çift krallık esasının olduğunu, devleti iki büyük kağanın yönettiğini ileri sürmüştür (Alföldi, 1943 s. 513-514; Gallotta, 1993). K. Czeplédy’de Eski Türklerde başta kült bir hükümdarın olduğundan fakat devlet işleriyle genellikle ailedeki diğer erkek kağan vekillerinin sorumlu olması meselesini çift yönetim, çift krallık olarak değerlendirmiştir (Czeplédy, 1966, s. 22-23). İ. Kafesoğlu’da, Eski Türklerde devletin başında her daim “*kut*” sahibi tek bir büyük kağanın olduğu söylemiştir ve hatta Eski Türk devletlerinde “*yabgu*”, “*şad*” gibi unvanlarla taşrada bulunan vekillerin kağanın yönetiminin altında bir konumda ve ona bağlı bir şekilde olduklarını belirtmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 274-278).

sebepe olmuştur. Ayrıca kağan bu anlamda aile üyeleri arasında birliği ve eşitliği gerçekleştirebilirse ancak devleti iyi yönetebilirdi; aksi durumda eğer aile içi anlaşmayı sağlayamazsa ve örgütsel yönetim anlayışını iyi bir biçimde sergileyemezse devlet yönetiminde problemler çıkabilir ve devletin parçalanması kolaylaşırdı (Roux, 1997, s. 101).

İslamiyet Öncesi Türklerde devletin başını-hükümdarını ifade eden “*kağan*” unvanını alacak kişinin Tanrı tarafından kut⁴ verilmiş bir aileye mensup olması gerekmektedir. I. ve II. Türk Kağanlıklarında Aşina (A-shihna)⁵ ailesinden olmayan tahta geçemezdi (Kaşıkçı, 2002, s. 889; Mori, 2019). Dolayısıyla “*kut*” ile donatılmış hanedanın tüm üyeleri “*kut*”lu kanından oldukları için, devletin yöneticisi olma hakkına aynı oranda sahipti (Yıldırım, 1991, s. 519-530). “*Kut*” bahşedilmiş kağanın bu üstün özelliği, genetik olarak çocuklarına ve ailenin diğer erkek mensuplarına geçerdi. Sonuçlarını göze alan ailenin diğer erkek üyeleri hâlihazırda yönetimde olan kağanın yerini almak için faaliyette bulunma hakkına da sahipti (Taneri, 1993b, s. 46). Kısacası hâkimiyet sadece belli bir kişiye mahsus değildi ve zamanla bu durum “*ortak hâkimiyet*” prensibini de beraberinde getirmişti (Akman, 1997, s. 113-119; Togan, 1981, s. 285- 301). Elbette süreç içerisinde bu anlayış taht kavgalarını ortaya çıkarmış ve “*veraset usulü*” nün de şekillenmesine zemin hazırlamıştır. Eski Türk Tarihi’nde veliaht tayini meselesi ile ilgili olarak kağanın en büyük erkek çocuğunun tahta çıkması ya da hanedanın en yaşlı ve akıllı mensubunun devletin başına geçmesi gibi örnekler tarihte mevcut ise de taht her zaman ilahî takdire tabi olduğundan bu durum kanunlaşmış veya kültleşmiş bir “*veraset usulü*” haline gelmemiştir (İnalçık, 1959, s. 69 73; Arslan, 1990, s. 234-237). Bunun yanı sıra kurultaylarında bu konu ile ilgili önemli bir rolde olduklarını belirtmemiz gerekir. Hanedan mensuplarının, büyük kumandanların, üst mevkide olan memurların ve tâbi beylerin iştirak ettiği kurultay, aldığı kararlarla ‘bugünkü anlayışta bir seçim meclisi görüntüsü olmasa bile’ kağan seçimlerinde etkili olmuş ve alınan kararlar zamanla bağlayıcı nitelik kazanmıştır (Ögel, 1982, s. 73).

Eski Türk Yazıtlarındaki kağan seçme ritüellerinde geçen “*başlıgıg yükündürmek (asilere diz çöktürmüş), tizligig sökürmek (mağrurlara baş eğdirmiş)*” ifadelerin bulunduğu

⁴ Kut kelimesinin ruh, ruhi-manevi kuvvet, cesaret, şans, saadet, uğurlu, talih gibi anlamları bulunmaktadır. Donuk; kut kelimesine Vambéry ve Thomsen’in “saadet”, Ziya Gökalp’in ilkel cemiyetlerde mana’ya benzeyen anlamında “mukaddes”, Köprülü ve Barthold’un “saadet” ve “baht”, Kutadgu Bilig’de hükümdarlara ait “haşmetmeab” (haşmet sahibi, majeste), R. R. Arat’ın “mesut olma”, Menges’in “saadet, baht”, Von Gabain’in “saadet”, Giraud’un “talih, mutluluk”, Rasyonî’nin “saadete ulaşma”, A. Bombaci’nin “şans, kader, talih”, Caferoğlu’nun “saadet, devlet, ikbal”, B. Ögel’in “talih ve devlet” manaları verdiğini söylemektedir (Donuk, 1988, s. 79).

⁵ Çin kaynaklarının aktardığına göre, I. Türk Kağanlığı’nı kuran Bumın Kağan A-shih-na ailesindendi. T’ung-Tien ve Ts’e-Fu Yüan-kui, A-shih-na’nın “*anne kabilesinin adı olduğunu*” belirtirler. T’ung-Tien ve Ts’e-Fu Yüan-kui, I. Türk Kağanlığının P’ing-Liang’ın “*muhtelif Hu’lar*”ndan olduklarını yazarlar. Mori, Sui-shu’nun da aynı bilgiyi verdiğini, I. Türk Kağanlığın atalarının P’ing-liang’daki Tsa Hu “*karişık barbarlar*”dan olduklarını belirtir. Bu topluluğun 439’da Kuzey Liang’ın yıkılmasından sonra Altay Dağlarında demircilikle uğraştıklarını ve A-shih-na soyadını taşıdıklarını söyler.

kısımlar kurultay kararı ile başa geçen Cengiz Han'dan ve Ögeday'ın oğlu Güyük Kağan'dan bahsetmektedir. “Kurultay kararıyla Cengiz Han hükümdar olunca, herkes ona tâbi olduğunu huzuruna girip diz çökmek suretiyle göstermiştir.” şeklindeki ifade Cengiz Han'ın kurultay kararı ile başa geçtiğini göstermektedir. Kurultay kararı ile tahta oturan Ögeday'ın oğlu Güyük Kağan'da ‘asillere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiştir’ (Donuk, 2011, s. 7-10).

* *tört bulun kop yagı ermiş sü sülepen tört bulundaki bodunug kop almış kop baz kılmış başlığig yüküntürmiş tizligig sökürmüş* (KT D2; Ergin, 2000, s. 14) .

“Dört taraf hep düşmanmış. Ordu sevk ederek dört taraftaki halkları hep ele geçirmiş, tâbi etmiş. Mağrurlara baş eğdirmiş, asilere diz çöktürmüş.”

* *tör[t bulundaki bodunug] baz [kılmım ba]ş[ılı]gıg yüküntürtüm tizligig sökürtüm* (BK K10; Ergin, 2000, s. 34).

“Dört taraftaki halkı tâbi ettim. Mağrurlara baş eğdirdim, asilere diz çöktürdüm.”

* *kırk artukı yéti yolu sülemiş yégirmi sünüş sünüşmiş tenri yarlıkadok üçün élligig élsiretmiş kağanlıgıg kağansıratmış yagıg baz kılmış tizligig sökürmüş başlığig yüküntürmiş* (KT D15) “Kırk yedi kez sefer etmiş, yirmi (kez) savaşmış. (Ebedî) gök lütfettiği için yurdu olanı yurtsuz bırakmış, kağanı olanı kağansız bırakmış, düşmanı tâbi etmiş. Asilere diz çöktürmüş, mağrurlara baş eğdirmiş.”

Demek oluyor ki; Kurultay kararlarını alırken kudretli, başarılı, korkusuz, devletini ve halkını koruyabilecek güçte olan kağanları yönetimin başına geçirmiştir. Elbette bu başarıların ardında Tanrı (Tengri)'nin lütfu da bulunmaktadır.

Baş geçgen kağan baş geçer geçmez ilk olarak halkı için töresini oluştururdu. Bu töreler kendi ismi ile de anılırdı. Bumin Kağan töresi, Oğuz Kağan töresi gibi örnekler bu durumu açıklar niteliktedir (Üçok, Mumcu & Bozkurt, 2018, s. 188). Oğuz Destanında Oğuz Kağan bir savaştan galibiyetle döndüğünde bir zafer kurultayı toplamış sonrasında da bir töre kurultayı kurulmuştur. Hsiung-nu'larda töre oluşturulurken bilge kişilerin düşünceleri alınırdı. Destanda rivayet edildiğine göre bu töre kurultayında Türk töresini koyan kişi “*Arkıl/Irkıl/İr Kıl/Irgıl Hoca*”⁶dır. *Ebulgazi Bahadır Han*'ın Irkıl hoca ile ilgili verdiği bilgilere göre o “*çok akıllı, âkil, tecrübeli ve bilgili bir kişi*” dir demektedir. (Ebulgazi Bahadır Han, 2020, s. 56). “*Arkıl/Irkıl/İr Kıl/Irgıl Hoca*” büyük kurultayda; yurtları, vilayetleri, malları padişahzadeler arasında üleştirir yani pay ederdi. Aynı zamanda ilk Türk töre ve ayinlerini koyan kişiydi.

⁶ “*Arkıl/Irkıl/İr Kıl/Irgıl Hoca*” hem Oğuz'un (Mete) hem de yerine geçen büyük oğlu Gün Han'ın veziridir (Yazıcızâde, 2017).

(Ebulgazi Bahadır Han, 2020, s. 57). İslami nüshalarda “*Arkıl/İr Kıl/Irkıl/Irgıl Hoca’yi*”, “*Yuşi Hoca*” karakterinde görmekteyiz. “*Yuşi Hoca*” akıllı, görmüş geçirmiş, her şeyi bilen hoca iken “*Arkıl/İr Kıl/Irkıl/Irgıl Hoca*” bilge vezirdir (Bayat, 2006, s. 82). Aynı zamanda Türk mitolojisinde “*yarı-tanrı bir kam (şaman)*” olarak karşımıza çıkmaktadır (Togan, 1982, s. 47-48). Töreler konulduktan sonra kağanlığa-hanlığa bağlı tüm kavimler konulan törelere uymak zorunda idi. Bu bilgiye en iyi örnek Bilge Kağan Yazıtı’nda “*Tahta çıktığımda ölecekmiş gibi düşünceli olan Türk beyleri, halkı sevinip kıvanıp yere bakan gözlerini yukarı kaldırdı. Böylesi bir vakitte ben kendim tahta çıkıp bunca önemli yasayı, dört taraftaki halkı yoluna koydum, düzene soktum.*” (BK D2; Ergin, 2000, s. 23) olarak geçmektedir. Böylelikle kağanın koymuş olduğu kurallar töre olarak kabul edilmekte ve kağanın yasası bir nevî Türk halkının töresi durumuna gelmektedir.

Kağanlar töreleştirdikleri kuralları uygulayıp kendilerine verilen sorumluluğu yerine getirdiklerini yine Orhun Yazıtları’nda anlatmışlardır. Bilge Kağan Yazıtı’ndaki “*hakan ve amcam hakan tahta çıktıklarında dört yöndeki halkı nasıl düzenlemiş, nasıl hizaya sokmuşlarsa, tanrının lütfuyla ben kendim tahta çıktığımda da dört yöndeki halkı aynı şekilde düzenledim, hizaya soktum.*” (BK K9; Ergin, 2000, s. 34) ifadeleri ama özellikle “*dört yöndeki halkı ben düzene soktum*” ifadesi yükümlülükleri yerine getirme manasında oldukça dikkat çekicidir (Taşağıl, 2018). Uygurlar hakkında bize önemli bilgiler veren Yusuf Has Hacip’in Kutadgu Bilig eserinde de bu konuya ilişkin önemli ifadeler yer almaktadır:

- “*Benim bu kanunum hangi memlekete erişirse, o memleket baştan başa taşlık ve kayalık dahi olsa hep düzene girer*” (Beyit 830; Arat, 1991).
- “*Beyler memleketi tanzim ve idare etmek için halkı düzene sokmak için atanmışlardır.*” (Beyit 4009; Arat, 1991).
- “*Sen her zaman doğrulukla hükmet, beylik kanun ile ayakta durur.*” (Beyit 5285; Arat, 2003).
- “*Ey Bey! Gücün yettiği kadar kanunu tatbik et ve halkın hakkını vermeye çalış.*” (Beyit 5266; Arat, 2003).
- “*Adalet atıfta bulunan kanun göğün direğidir; kanun bozulursa gök yerinde duramaz. Beylik kanun ile ayakta durabilmektedir. Kanun su gibidir; zulüm ise ateş gibi her şeyi mahveder; sen berrak su akıttın ve ateş söndü. Böylece hükümdar memleketini düzenledi ve tanzim etti; halkı zenginleştirdi, o devirde kurt ile kuzu aynı yerden su içti. Bak dünyaya, tam bir saadet kuşağı başladı; kurt ile kuzu bir arada yaşadı.*” (Beyit 42, 43, 228, 253, 380; Arat, 1985).

Kutadgu Bilig’de aynı zamanda hükümdara hitaben “*Halka aç mısın, tok musun diye sor. Elini açık tut. Bir hükümdar kuldan fakir adını kaldırmazsa, nasıl hükümdar olur?*” sözleri hükümdara halkını aç bırakırsa bunun hesabını vereceği imasında bulunulmuştur (Sığırı & Ercil, 2007). Tanrı hükümdara halkı emanet etmekle ona büyük bir sorumluluk yüklemiştir. Tanrı’dan gelen bu emir ile hükümdar halkının menfaati yönünde kararlar alacak ve fakirliği önleyecek yeni kanunlar koyacaktır. Bu durum sosyal devlet anlayışının inşasında önemli bir basamak teşkil etmektedir.

Kağan başa geçtikten sonra ona verilen “*kut*” sayesinde vazifelerini en iyi şekilde yerine getirmeliydi. Zira halkta Tanrı’dan gelen bu “*kut*” a inanır ve bu güce sahip olan kağanlarına büyük bir saygı ve sevgi gösterirlerdi. Fakat burada Türk kağanının hiçbir zaman Tanrı’dan gelen kut ile olağanüstü bir varlık ya da Tanrı-kral şeklinde algılanmadığını da söylemek gerekir. Türk kağanı, kendisine “*kut*” ile bahşedilmiş olan hâkimiyetin, gözle görülen cismanî bir sembolü halindedir (Alföldi, 1943, s. 507) ama bunun yanı sıra bütün yetki ve niteliklerini de kurallara ve kanunlara göre kullanmak zorundadır. Çünkü kağan, devleti yönetirken ilk önce Tanrı’ya daha sonra halkına ve töreye karşı sorumludur (Ögel, 1988, s. 352).

Bir benzer kabul Yusuf Has Hacıp’in ünlü eseri Kutadgu Bilig’de “*Devlet silâhla kurulur, ancak kalem ve yasayla yönetilir*” şeklinde dile getirilmiştir (Arat, 1991). Ancak kuralların ve törenin uygulanabilmesi de “*kut*”a, kısacası siyasî iktidara bağlıdır (İnalçık, 1966, s. 268). Fakat kağan, töreye aykırı davranmamalı ve töre tarafından belirlenmiş vazifelerini de gerçekleştirmeliydi (Donuk, 1979-1980, s. 52-53.). Aksi takdirde “*kut*” elinden alınır ve kağanlık başkasına verilir (Ögel, 1982, s. 173; Genç, 1981, s. 71-72). Dolayısıyla halk törelere uyduğu sürece kağana itaat etmiştir.

Oğuz Kağan destanında da kahramanların sahip olduğu karizma (itibar) töre ile değer kazanırdı. Destanda hiçbir kahraman törenin aksine hareket edemezdi, eğer eder ise de halk tarafından cezalandırılırdı. İslamiyet öncesi Türk idari sisteminde meclis olarak nitelendirebileceğimiz Kurultayların varlığı, destanların birçoğunda (Bayındır Han’ın şölenleri, Oğuz’un toyları vb) Oğuz Kağan’ın dilediği gibi bir yönetim sergilemediğini göstermektedir. Dolayısıyla Eski Türklerde “*patrimonyal*” otorite türü olan saltanat anlayışı yani yöneticinin tek kanun belirleyicisi konumunda olma durumu söz konusu değildir. Çünkü destanlarda buyrultusal bir kağandan bahsedilmez ve Oğuz Kağan’ın çevresinde yönetim yetkisini onunla paylaşan ayrıcalıklı bir sınıf da oluşmamıştır. Kısacası Oğuz Kağan, Tanrı’nın düzenini Tanrı adına sağlamakla görevli, ilahî misyonu bulunan bir kahramandır. Rus tarihçi Gumilev göçebe yaşam süren halklarda tarihin, destansı ve mitolojik anlatım

yoluyla kuşaklara aktarıldığını, bu kahramanlık destanlarının bugünkü literatür değerinde olduğunu ve güvenilir kaynak niteliği taşıdığını söyler ve onun bu görüşüne birçok yerli ve yabancı araştırmacı katılmaktadır (Gumilev, 1970, s. 38-39; 1987, s. 31). Bu bakımdan konumuz dönemine ait destanlar bizlere doğru tespitler yapabileceğimiz bilgiler sunmaktadır. Eski Türk devletlerinde “*karizmatik menşeli bir hâkimiyet anlayışı*”⁷ bulunmakta ve bu anlayış Tanrı tarafından lütfedilen üstün vasıflara dayanmaktadır. Kağan Tanrı’nın kendisine bahsettiği karizmatik vasıflarını düşmanlarıyla savaşarak göstermeliydi. Çünkü kağan başarıya ulaştığı sürece seçilmişlik durumunu sürdürebilirdi. Meşruiyeti bu başarılar sayesinde kazanırdı. Karizma, yani insanüstü lütuf ve inayetle (kut’la) donatılmış olma gücü, idare edilenlerce meşruluğun kaynağı olarak kabul edilmekteydi (Akman, 1997, s. 28-30). Ancak az önce bahsettiğimiz gibi kağanın bu karizması, ona sonsuz bir güç sağlamamaktadır. Kağan sadece töreye değil aynı zamanda muhtelif kurultaylarda alınan kararlara aykırı davranamazdı.

Orhun Yazıtlarında da “*Türk ulusu üzerinde hüküm sürmek, Türk ulusu yok olmasın diye gece gündüz çalışmak*” gibi ifadeler yönetimin en önemli amacı ve en esaslı varlık nedeni olarak gösterilmiştir (Arslan, 1990, s. 225). Nitekim, Bilge Kağan’ın “... *ondan sonra Tanrı istediği ve lütfettiği ve talih ve kısmetim olduğu için ölecek ulusu dirilttim, kaldırdım, çıplak ulusu elbiseli kıldım. Fakir milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki milleti hep tabi kıldım, düşmansız kıldım. Tüm düşmanlarım bana itaat etti*” (BK D24; Ergin, 2000, s. 27) dizeleri kağanın halka karşı hesap verdiğini göstermesi bakımından ve siyasî iktidarın amacını anlatması açısından önemlidir.

Kağan ülkeyi iyi yönetemediğinde halk bu duruma uzun süre tahammül göstermez ve aynı kana sahip başka birini kağan seçerek, eski kağanı tahttan indirirdi (Akman, 1997, s. 28-31). Kısacası kağan karizmatik özelliklerini yeri geldiğinde açığa çıkarmak zorundaydı. Zira bunu yapamazsa Tanrı’nın veya ilahî güçlerin artık onun yanında olmadıkları gibi bir düşünceye kapılarak manevi olarak çöker ve başarısız olurdu. Bu durumda onun Tanrı’nın oğlu olamayacağını göstergesi olarak kabul edilir ve seçilmişlik niteliğini ortadan kaldırır. Dolayısıyla gelecek vadeden bir yönetim sergileyemeyen kağanların “*Tanrının “kut”u geri aldığı kağan*” durumuna düşmesi engellenemezdi. Zira İslamiyet Öncesi Türk Tarihi’nde, birçok kağan-han bu gerekçeyle yönetimi bırakmak zorunda kalmışlardır. Dîvânu Lugâti’t

⁷ Karizmatik hâkimiyet, geleneklere ve eskiden beri alışılmış davranışlara değil, hükümdara “*Tanrı tarafından lütfedilen üstün vasıflara*” dayanmaktadır. “*Karizma*” denilen bu üstün vasıflarla donatılmış hükümdar, idare ettiği toplulukta “*olağan üstü bir güçle donatılmış biri*” olarak telakkî edildiğinden, ona bağlılık çok yüksek seviyededir (Donuk, 1979-1980, s. 30-34).

Türk'te geçen “*Erdemsizden kut çekilir*”, “*İl gider töre kalır*” Türk atasözleri töreye uyulmazsa töre unutulursa il de (devlet) dağılır mesajını verir niteliktedir (Ercilasun, Akkoyunlu, 2015). Bu bilgilerden Eski Türk yönetim anlayışı içerisinde kesintisiz ve sınırsız bir hâkimiyet yoktur diyebiliriz. Ancak unutulmamalıdır ki kağanın sınırsız egemenliğini engelleyen iki önemli faktör töre ve kurultaylardı.

Yazıtlarda kağanların vazifelerinin başında halklarını ve devletlerini korumak olduğu kaydedilmektedir. Kağanın temel görevleri; halkını gözetmek, onların ihtiyaçlarını karşılayarak bir arada olmalarını sağlamak ve elbette düşmanlarla savaşarak onlardan gelebilecek tehlikelere karşı tedbir almaktır. II. Türk Kağanlığının veziri Tonyukuk Bilge Kağan ile ilgili olarak “*Bilge Kağan halkını beslemiş ve öyle tahta oturmuştur.*” demektedir. (TY K4; Ergin, 2000, s. 43). Köl Tigin Yazıtı D17’de ve Bilge Kağan Yazıtı D14’de; Kapgan Kağan yönetimi ele alınca ‘*kavmini çoğaltmış, doyurmuş, azı çok edip yoksulu zengin kılmış*’ şeklinde kağanın vazifeleri anlatılmıştır (Ergin, 2000, s. 16, 25). Anlaşılacağı üzere “*halk devlet/hükümdar için*” değil, “*devlet/hükümdar halk için*”dir anlayışı benimsenmiştir (Erkoç, 2008, s. 52) anlayışı bulunmaktaydı. İşte bu yüzden kağandan beklenti genel olarak orduyu komuta etmesi, savaşarak kazanç sağlaması, adaleti ve birliği temin etmesi ve düşmanlarına karşı başarılı olmasıdır.

Eski Türk yönetim anlayışında Türk kağanı sadece kendi halkını idare etmek için değil bütün insanlığı idare etmek için gönderilmiş bir hükümdardı. Bu yüzden kağana “*acuncu*” denmekteydi. Eski Türklerde evrensel devlet ‘cihan devleti düşüncesi’ *gök*’ün kutluluğu fikri ile çok eski dönemlerden beri var olan bir yaklaşımdı. Oğuz Destanı “*Güneş tuğumuz, gök çadırımız olsun*” ifadeleriyle bu düşüncesi dile getirmiştir. Destana göre, Oğuz, bütün kavimlere elçiler göndererek “*Ben artık bütün dünyanın Hanıyım*” der. Irkıl hocada dünya egemenliği için dua eder (Turan, 1969, s. 76). Başka bir örnekte; 568 yılında Bizans İmparatoru’nun elçisi Zemarkos’u Ak-Dağ’da kabul eden Gök-Türk hakanı Muhan Kağan’ın gözlerinden yaşlar aktığı görülür. Hayretler içinde kalan Bizans elçisine hakan şu açıklamayı yapar: “*Atalarımızdan işittik ki, Garp İmparatorluğu elçileri geldiği zaman, bu bizim için artık yeryüzünü fetih ve istila edeceğimize dalalet eder.*” (Turan, 1969, s. 85). Kaşgarlı Mahmud da İran destanlarındaki Afrasyab’a, Türklerin Alp-er Tunga dediklerini ve onun dünya hükümdarı olduğunu söyler (Turan, 1969, s. 81).

Kağan devletin başında, birçok önemli kararı veren, ülkesinden ve halkından birinci derecede sorumlu olan kişiydi. Ama onun temel vazifelerinden biri de halkın birbiri ile olan dayanışmasını ve sosyal adaletin sağlanmasıydı (Kösoğlu, 1996). Her zaman bilgeliğe bağlı

bir duyarlılıkta olması beklenen kağan, yönetimde mutlak bir otoriteye sahipti. Fakat onun bu otoritesi, asla bünyesinde bulunan Türk olan ya da olmayan halkları rahatsız edecek monarşik yönetim tarzına asla gelmemiştir (Özdemir, 1995, s. 79). Kaynaklardan ve destanlardan edindiğimiz bilgiler, genel itibariyle Eski Türk yöneticilerinin değişmez yasa koyucu gibi davranmadıklarını, hatta farklı görüşlere kıymet verdiklerini belirtmektedir (Türkdoğan, 2016, s. 55). Yazıtlar'da geçen “*Beyler de ulusu da birbirine uygun imişler, o yüzden ülkeyi o kadar iyi koruyabilmişler, ülkeyi koruyarak yasalar düzenlemişler*” (Thomsen, 1993, s. 90) dizeleri fikir alış-verişine önem verdiklerini göstermektedir. Dolayısıyla hukuk kurallarının bir kısmı yönetimde üst seviyede görev alan beylerin katkısıyla ve kurultaylar aracılığıyla oluşturulmuştur.

Dönemin koşullarına göre oldukça demokratik sayılabilecek bu toplantılarda, katılımcılar her konuda görüşlerini serbestçe açıklayabilirler, ama son sözü söyleme yetkisi yine kağanın olurdu (Aydın, 1999, s. 15). Fakat kağan ortak görüşlere her zaman riayet ederdi. Yazıtlardaki ifadeler devlet yönetiminde kağanların yanı sıra ikincil sorumluluğa sahip olan Kurultayların, Türk Hukuk Sistemi içerisinde mühim bir yeri teşkil ettiğini söylemektedir (Kösoğlu, 1997, s. 45-49). Fakat halihazırdaki kaynakların azlığı Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk Devletleri'nin hukuk sistemleri ile ilgili çalışmaların daha derinlemesine yapılmasını ne yazık ki engellemektedir.

2. Devlet Yönetiminde Kurultay

İslamiyet önceki Türk topluluklarında Kurultay kelimesini, genel olarak yılın belli zamanlarında kağanın devletin ileri gelenleriyle ve halka bulunduğu, devlet meselelerinin görüşülüp ve karara alındığı buna ek olarak tam bir ziyafet havasında yenilip içildiği ve eğlenceler tertip edildiği bir toplantı olarak tanımlayabiliriz. Fakat kurultayların devlette bir kurum adı ile sonraki dönemlerde kullanıldığını, aslında Türkçe karşılığının “*toy*” olduğunu da ayrıca belirtmemiz gerekir. Toy kelimesi de “*devlet meclisi, meclis-toplantı*” manasına karşılık gelen bir kelimedir. Bunun yanı sıra “*toy*” un yemekli şölen, bayram ve ziyafet verilen toplantı içinde kullanıldığını görmekteyiz (Kafesoğlu, 2003, s. 259-264).

Oğuz Türkçesi adı “*kengeş*” olan kurultay ise daha çok bir “*danışma meclisi*” olarak tanımlanabilir ve “*meseleler üzerinde karşılıklı danışma, görüşme, karar ve tedbir alma*” şeklinde açıklanabilir. Oğuz Türkleri kurultayı bir meclis gibi gördükleri için bu toplantıları “*yığınak*”, “*dernek*”, “*derim*” gibi farklı kelimelerle de ifade etmişlerdir. (Ögel, 1982, s. 73-74). Kaynaklarda 13. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra geçmeye başlayan kurultay artık “*toy*” yerine kullanılmıştır. “*Toy*” sözcüğü ise bu tarihten sonra sadece yemekli eğlenceleri

belirtmiştir (Barthold, 1927, s. 55-57). Kurultay sözcüğü Moğolca “*toplanmak, bir araya gelmek*” manasındaki “*khuril, khural-khuri, kuril*” (Ögel, 1982, s. 73) köküne yine Moğolca “*tai*” ya da “*tay*” ekinin getirilmesiyle türetilmiş bir terimdir. Kurultay kelimesinin Cengiz Han⁸ ile birlikte literatüre geçtiğini söylersek yanlış olmayacaktır.

Esasında “*toy*” ya da sonraki kullanımı ile “*kurultay*” geleneğinin, Hsiung-nu, Mo-tun döneminden (MÖ 209-174) itibaren devlet meseleleri ve dinî törenler ile bağlantılı şekilde üç ayrı toplantıya dayandığını anlıyoruz (Kafesoğlu, 2003, s. 259). Bu kurultay toplantılarının senede üç defa yapıldığına dair bilgiler Shih Chi kitabında Hsiung-nuların geleneklerinden bahsederken verilmiştir. Kitapta “*Senenin ilk ayın da kabile reisleri toplanarak Hsiung-nu imparatorluk sarayında küçük bir topluluk meydana getirirler; beşinci ayda Lung-ch’eng’da toplanarak kendi ataları, gök ve yer için ibadet ederler; sonbaharda atlar şişmanladığı zaman, yine büyük bir toplantı Tai-lin’de yaparlar ve aynı zamanda bu toplantıda nüfus sayımı yaparak şahısların vermekle yükümlü oldukları nüfus vergisini toplarlar.*” denilmektedir. Yine aynı devrin bir başka Çin kaynağı olan Huo Han-shu kitabında ise “*Hsiung-nu’ların üç tane ejderha festivali vardır ki gök için ibadet ettikleri bu festivaller senenin birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarının “wu” gününde yapılır.*” şeklinde belirtilmiştir (Ssu-ma Ch’ien, 1975). Anlaşıldığı üzere ilk yapılan toplantılar daha çok dinî nitelikte olan ve yılın ilk ayında, tanhunun sarayında yapılan toplantıydı. İkinci toplantı ise 5. ayda (bize göre haziran) Lung-ç’eng’de (Onkin Irmağı vadisi) yapılmaktaydı. Üçüncü toplantı ise sonbaharda, hayvan sayılarını, insan ve askerî gücü belirlemek adına Ma-i (Şan-si’de) bölgesindeki Tailin’de yapılırdı (De Groot, 1921, s. 59). Kaynakların aktardığına göre en büyük ve en mühim toplantı ilkbaharda yapılan ikinci toplantı idi. Bu toplantıda “*Gök*”e, “*Yer*”e, atalara ve tabiat güçlerine kurbanlar verilirdi. Deve güreşlerinin ve at yarışlarının olduğu bu toplantılarda ya hükümdarlık onayı alınır ya da yeni tanhu seçimi yapılırdı. Devlet meseleleri için herkesin görüşü alınır ve karara bağlanırdı. *İbni Batûta Tam Metin Seyahatnâme*’sinde “*Cengiz Han Döneminde de savaşlar, tayinler, seçimler ve ekonomik düzenlemeler hatta büyük yargılamalar kurultay tarafından yapılır ve muhakkak senede bir defa bu toplantılar yapılırdı.*” demektedir. *İbni Batûta*’ya göre, bu toplantı önemli devlet meselelerinin konuşulduğu tartışıldığı ama bir taraftan da eğlencelerin olduğu, hep beraber yemeklerin yendiği ve dinî törenlerin yapıldığı bir biçimde olmaktadır.

⁸ Senede bir defa “*toy*” yapmanın Cengiz yasaının hükümleri arasında yer aldığı İbn Batuta seyahatnamesinde belirtilmiştir (Tanci, 1993, s. 101-103).

Sonbaharda yapılan üçüncü kurultayda “*eylül*” ayı içerisinde olurdu. Bu toplantılarda savaş konularının ele alındığını, asker sayımı ve hayvan sayımının yapıldığını görüyoruz. Özellikle Türkler için çok önemli bir hayvan olan at sayıma ayrı bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bozkırdaki göçebe olarak yaşayan Türklerin o dönemdeki koşulları göz önüne alındığında, kazanılan savaşların ve tarih boyunca elde edilen başarıların, hız ve güç ile yani atla ilgisi olduğu açıktır (Akcan, 2021, s. 265). Dolayısıyla bu toplantılarda “*at sayımına*” ayrı bir yer açılması hiçte şaşırtıcı değildir. Bu konuya dair bir örnek Hsiung-nu hanı Mete’den gelmektedir. Mete Han, Çin’e büyük sıkıntılar çıkaran Yüeciler’i yenmiş ve bu galibiyetin hemen ardından “*savaş kurultayını*” toplamıştı. Kurultayda bu başarının kazanılmasında atların gücünün çok etkili olduğunu söylemiştir (Ögel, 1982, s. 77; Arsal, 1947, s. 204). Ayrıca Mete Han’ın bu zafer haberini vakit kaybetmeden Çin imparatoruna verdiğini görüyoruz. Elbette buradaki amaç Çin imparatoruna göz dağı vermektir. Savaş kurultayları savaş öncesi taktiklerin tartışıldığı ve belirlendiği toplantılardı fakat bazı zamanlarda savaş anında da acil olarak bu kurultayın toplandığını görmekteyiz. MÖ 99 yılında Hsiung-nu komutanlarının savaşı durdurup geri çekilerek yeni bir taktik oluşturdukları ve böylelikle savaşı kazandıkları Çin kaynaklarında geçmektedir (Ssu-ma-Ch’ien, 1975, s. 2983). Türk mitolojilerinde sık sık savaş kurultaylarından bahsedilmektedir. Özellikle Dede Korkut hikâyelerinde “*Toya yığılan Alpler*” sözü dikkati çekmektedir. Dede Korkut’ta “*Kalkubanı Kazan Han, yerinden turı geldi. Ala dağda⁹ çadırın otağın dikti. Üç yüz altmış altı alp erenler, yanında yığınak oldu.*” (Ergin, 2001) anlatısı savaş öncesi bir toplantının yapıldığını göstermesi bakımından ve önemli bir savaş tanıtımı olarak önemlidir.

Kurultay toplantıları Tanhunun başkanlığında, Yin-çü (hatun) ve prenslerin katılımıyla başlardı. Bu toplantılara tüm hükümet üyelerinin asker-sivil tüm başbuğların, üst mevki sahiplerinin, Hsiung-nu boylarının ve yabancı boyların temsilcilerinin katılımı zorunlu idi (Mori, 1978, s. 220). Çünkü burada hükümdar daveti bulunmakta idi. Eğer bu meclise iştirak ediliyorsa devlete sadakat, katılmama durumu ise devlete itaatsizlik hatta isyan olarak anlaşılıyordu. Mazeret bildirmeden toplantılara gelmemek bir zamandan sonra suç olarak sayılmış ve birtakım yaptırımlar uygulanmıştır. Fakat mazeretini beyan eden kişilerin gerekçeleri oldukça önemli bir hal durumunda ise kabul edilmiştir (Taşağıl, 1993, s. 51).

Dede Korkut Kitabı’nda “*Dirse Han Oğlu Boğaç Han Boyu, Kazılık Koca Oğlu Yigenek Boyu, Begil Oğlu Emren’in Boyu ve Kam Püre’nin Oğlu Bamsı Beyrek Boyu*” adlı hikâyelerin başında Bayındır Han’ın senede bir kez verdiği toy “*Kam Gan oğlu Han Bayındır yerinden*

⁹ Tarihi Türk coğrafyasında önemli bir yeri olan, Batı Türk coğrafyasının merkezi bölgelerinden biri olan Aladağlar, sadece Dede Korkut’ta değil, aynı zamanda diğer Türk sözlü kültür ürünlerinde, destanlarında da önemli bir yere sahiptir.

kalkmıştı. Kara yerin üstüne ak otağını diktirmişti. Alaca gölgeliği gökyüzüne yükselmişti. Bin yerde ipek halıcığı döşenmişti. İç Oğuz, Dış Oğuz beyleri Bayındır Han'ın sohbetine toplanmıştı.” (Ergin, 2001, s. 57, 144, 165) şeklinde geçmektedir. Anlaşıldığı üzere hanlar hanı Bayındır Han senede bir kez toy düzenlemektedir. Bu toplantılara bütün İç Oğuz ve Dış Oğuz beyleri davet edilmiştir ve beylerin bu davete gelmeleri zorunlu tutulmuştur (Gökyay, 2000). Bununla ilgili bir örnek de Tanyu O-yen-t'e'nin (MÖ 85-86) yönetimin başına geçtiği sırasında yaşanmıştır. Hanedan mensupları arasındaki bir anlaşmazlık sonucu sağ kanat eligleri protesto emek adına bu toplantılara katılmamışlardı (De Groot, 1921, s. 177-178). Yine MÖ 55'de Tanhu Ho-han-yeh ile kardeşi Çi-çi taraflarının arasında büyük bir tartışmanın bu meclis toplantılarında olduğu anlaşılıyor (De Groot, 1921, s. 51, 214). Hsiung-nu Devleti'ndeki bu meclisler De Groot, Fr. Hirth, L. Wieger, W. Schmidt gibi araştırmacılar tarafından “devlet meclisi” ya da “millet meclisi” olarak nitelendirilmiştir (De Groot, 1921, s. 177, 178, 214; Hirth, 1899, s. 270; Schmidt, 1949, s. 15). Diğer Türk devletlerinde de aynı mantık çerçevesinde başka kurulların olduğu bilinmektedir. 448 yılında tarihçi Priskos, Attilâ döneminde başkente gittiğinde Bizans tekliflerini görüşüp tartışan bir Hsiung-nu “seçkinler meclisi”nden (logades) bahseder (Altheim, 1959, s. 200). Yine Tabgaçlarda “devlet ve nazırlar meclisi” (Franke, 1930, s. 211; Kollautz, 1970, s. 292), Hazar Hakanlığı'nda “ihtiyar meclisi” (Dunlop, 1967, s. 82, 112) adıyla meclislerin olduğu bilinmektedir. Mesela Peçeneklerde önemli kararlar her zaman “mecliste (komenton?)” alınırdı (Kurat, 1937, s. 136). Önemli kararların tartışılıp alındığı “tirnek (dernek)” örneği de Oğuzlarda bulunmaktadır (İbn Fadlan, 1954, s. 62; Şeşen, 1975, s. 30). Ancak belirtmeliyiz ki bu meclislerin “toy” ya da “kurultay” vasfı daha çok Asya Hun, Peçenek, Kuman-Kıpçak ve Bulgar devletlerinde vardır. Bu toplantılar Avrupa Hun, Hazar ve Tabgaçlarda daha çok “nazırlar meclisi” görünümündedir (Kafesoğlu, 2003, s. 261). Kağanlık yetkisi hakkında dahi onama veya tahttan indirme gücüne sahip olan bu meclis, aynı zamanda kağanın aldığı kararları denetleyici bir rol de üstlenmiştir. Aynı zamanda gerekli görülen zamanlarda kağan kararlarına sınır getirebilen bu devlet meclisleri demokrasi anlayışının ilk parelerinin o dönemlerde Türklerde var olduğunu ortaya çıkarması açısından oldukça önemlidir (Durmuş, 2001, s. 25, 28, 30). Ünlü Çinli elçi ve seyyah Wang Yen-te 983-985 gezi raporunda Uygur devlet-halk toplantıları hakkında, Uygurlarda demokratik idarenin olduğu ve sosyal adaletin tam olarak sağlanmış olduğundan bahsetmiştir. Aynı zamanda Wang Yen-te Uygur ülkesinde herkesin çalıştığını, ancak çalışmayan kişilere devletin yardım ettiğini de aktarmıştır (Durmuş, 2001, s. 28). Kağan icraatlarından önce “istişare etmek”, “meclisten karar ve onay

almak” zorunda idi. Kağan devlet ile ilgili önemli kararları alırken tek başına karar veremezdi, mutlaka meclise danışmak zorundaydı. Ziya Gökalp bu durumu şöyle açıklamıştır: “Oğuz Beyleri toy diye birleşince yerme içme olur, sonra oturup danışık (meşveret) ederlerdi. Beyler neye karar verirse Han onu yapardı. Başka birşey yapmazdı. Devlet teşkilatı içinde de önemli işler kurultayda görüşülüp müzakere edilmeden ve karara bağlanmadan Kağan tarafından icra olunamazdı. Kağan bir kurultay üyesi olduğundan, mecliste görüşünü açıklayıp ikna edici delillerle kurultay heyetine kabul ettirebilirdi. Kağan iktidarı sınırlanmış bir konumda idi.” (Gökalp, 1974, s. 208). Bahaeddin Ögel’de şu açıklamayı yapmıştır. “*Mete’nin kurultayında da tıpkı Oğuzların ‘kengeş’ ve ‘meşveret meclisleri’ gibi toplanma ve görüşme olurdu. Mete her konuda danışma için devletin ileri gelenlerini çağırır ve onlara sorardı. Bazen hepsi, bazen bir kısmı karşı çıkardı. Sonunda Mete’nin dediği olurdu. Ancak her durumda danışma meclisine bir defa olsun danışma gereği duyulurdu.*” (Ögel, 1982, s.73, 88) yani kağan, hakan her şekilde kurultaya alacağı kararlar veya yapacağı uygulamalar hakkında bilgi vermek zorundaydı. Danışmadan ya da kararlaştırılmış kararlara uymayarak egemenlik hakkını kullanan kağana zaman zaman müdahale edilmiştir. I. Türk Kağanlığının kağanı Ta-po (MS 581)’nun istişare etmeden yerine vasiyet etiği Talo-pien’in hakanlığı töreye uymadığı gerekçesiyle devlet meclisi tarafından reddedilmiştir” (Mehmet, 1995, s. 60). Buradan da anlaşılıyor ki, eski Türk devlet anlayışı içerisinde kurultaylar bir “*danışma meclisi*” niteliğindediydi. Hakan devlet hayatını ilgilendiren meselelerde tek başına karar alamayıp mutlaka meclise danışmak zorundaydı (Ögel, 2002, s. 880-882). Eski Türk devletlerinde bunun sayısız örnekleri vardır.

Kurultayın “*danışma meclisi*” niteliği esasen Türklerin hükümdarlık sistemini “*mutlak bir monarşiden*” ayırması açısından da önem arz etmektedir (Sığırı, Ercil, 2007). Ayrıca, ülkedeki bütün siyasî güç odaklarının temel politikaların belirlendiği böyle bir meclise çağrılmaları, üstelik de söz hakkı tanınarak karar alma sürecine katılmalarının sağlanması şüphesiz devlete sadakati de beraberinde getiren önemli bir uygulamadır (İnalçık, 2000, s. 33-34; Kaşıkçı, 2002, s. 890-891). Kurultaylar bazı zamanlarda “*yargı organı*” olarak ta görev yapmaktaydılar. Türk hanları, kağanları bu konuda her zaman kurultaydan destek almışlardır (Tatar, 1997). Kağanlar özellikle büyük isyanlar ve ayaklanmalarda tek karar verici hüviyetinden çıkmak adına kurultayı toplayarak karar vermeyi tercih etmişlerdir (İnalçık, 2000). Bu durum kağanların herkesin fikrini alarak ortak akıl oluşturmak istediklerini göstermektedir. Buda günümüzle karşılaştıracak olursak oldukça ileri seviyede bir yönetim anlayışı sergilediklerini göstermektedir.

Ayrıca idam cezası verilen kişilerin durumlarını görüşmek ve sorgulamaların yapılması adına da her yıl bir kere kurultayın toplandığı bilinmektedir. Böylesi durumlarda suçluların kurultay karşısında savunma yapması istenirdi. Zira suçlular “*kağan her şeyi bilir*” öğretisi ile suçlarını itiraf ederlerdi. İdam cezası netleşen suçluların boyunları vurularak infaz gerçekleştirilirdi. Ayrıca idam edilme sebepleri, isimleri otuz yıl kadar bir sandıkta saklanırdı. Büyük bir ihtimalle bu uygulama ileride idam edilen kişinin yakınlarından biri eğer itiraz etme durumuna gelirse bu bilgilerin kullanılması gerekliliğinin olabileceği düşüncesine dayanmaktadır (Arsal, 1947).

Kurultaylar kuruluş tarzı ve idarî- siyâsî fonksiyonlarından dolayı bir “*millet meclisi*” olarak tavsif edilebilir. Kurultaylar, gelen teklifleri değerlendiren, zorunlu hallerde yeni kanunlar çıkaran ya da değişmesi gereken kanunları değiştiren bir yapıydı (Liu, 1958, s. 43; Eberhard, 1943, s. 86). Dolayısıyla bu meclisler “*yasama kurulu*” gibi hareket etmişler ve MÖ’den beri var olan “*devlet meclisi*” geleneğinin devamı niteliğine ulaşmışlardır. Aynı zamanda kurultaylar, halkın isteklerinin dikkate alınarak yeni uygulamalar gerçekleştirmesiyle sosyal devlet anlayışının oluşmasına büyük katkı sağlamıştır (Koca, 2002: 313-317). Özellikle Türk Kağanlıkları döneminde yapılması gereken yeni uygulamalar hakkında halka referandum niteliğinde sorular sorulduğu, çoğunluğun olumlu oylarıyla çalışmaların başlatıldığı konumuz açısından dikkat çekicidir. İslamiyet Öncesi Türklerdeki bu uygulama zaman içerisinde ilksel bir demokrasi kavramının oluşmasına ve parlamento anlayışının ortaya çıkmasına zemin hazırlamış olabilir (Saray, 1999, s. 35, 48-50, 67). Hsiung-nu, I. ve II. Kağanlık dönemlerinde daha öncede belirttiğimiz gibi bu devlet meclisi senenin belirli zamanlarında geleneksel olarak festival, dinî tören ve sayım gerekçesiyle toplanmaktaydı (İzgi, 1977, s. 30). Kurultaylarda devlet protokolü belli bir disiplin çerçevesinde belirlenirdi. Aynı zamanda kurultaylara devletin ileri gelenleriyle beraber halkta katılmaktaydı ve oldukça kalabalık olan bu toplantılarda düzeni sağlamak oldukça önemli ve gerekliydi. Bu yüzden bu toplantılarda protokol ve düzen için “*orun*” ve “*ülüş*” töresinin uygulandığını görüyoruz. Mevki anlamına gelen “*orun*” töresi, belirli topluluklara mensup insanların meclislerde, büyük toplantılarda ve kurultaylarda önceden kendilerine belirlenen yere oturmaları demektir (Kafesoğlu, 1981-1982, s. 255-256). Örneğin, bütün aristokratik cemiyetlerde olduğu gibi Oğuzlarda da “*orun*”a yani protokole çok önem verilirdi. Her ne sebeple toplantı gerçekleşmiş olursa olsun, çok önceden kimin nereye oturacağı belliydi ve muhakkak organizasyon önceden yapılmalıydı. Bu konuda gösterilen titizlik belki de öncesi toplantılarda kötü deneyimler yaşanmış olmasından kaynaklıdır. Yine Oğuzlarda Bayındır

Han'ın divanında “*sağ kola mensup beyler sağda, sol kola mensup beyler solda, has beyler dipte, inaklar¹⁰ eşikte oturlardı*” ve söz almak isteyen kişi diz çökmek suretiyle ancak konuşabilirdi (Sümer, 1959, s. 425). Ülüş (pay) töresi ise bu toplantılarda gerçekleşen toplu yemeklerde kimin yapılan yemeklerden ne kadar yiyeceğinin belirlenmesi anlamına gelmekteydi. Aynı zamanda adından da anlaşılacağı üzere “*ülüş, pay*” galibiyetle sonuçlanan savaş sonrası ele geçirilen ganimetlerin pay edilmesi anlamına da gelmekteydi. Dolayısıyla bu uygulama ile her ailenin ve kişinin yeri ve payı önceden belirleniyor ve kurultay protokolü bu şakide düzenleniyordu (Ögel, 1982, s. 93). Fakat bu toplantılarda devlet meselelerinin yemekler yendikten, içkiler içildikten ve eğlenceler yapıldıktan sonra gerçekleştiğini ayrıca belirtmeliyiz.

Kağanın esas görevlerinin devleti var etmek ve sürekliliğini sağlamak, devlete ve halka düzen getirmek, halkın refahını sağlamak ve elbette toprakların genişlemesi için akınlar yapmak olduğundan aynı zamanda tüm vazifeleri gerçekleştirirken de töreye uyma zorunluluğundan bahsetmiştik. Eski Türk tarihinde yazısız kurallar olarak tanımladığımız töre, kaynağını kağandan, halktan ve kurultaylardan almaktaydı. Bundan dolayıdır ki kağan kurultay kararlarını ve halkın tarihsel süreç içerisinde oluşturduğu kuralları dikkate almak zorundaydı (Arsal, 1947, s. 269-271). Yani devleti ilgilendiren tüm iç ve dış konuların konuşulduğu ve karara bağlandığı “*yüksek kurul organı*” niteliinde olan kurultaylar tek otorite sahibi olan kağanın yetkilerini de yer yer sınırlamaktaydı. Hatta kağan seçiminin kurultay tarafından belirlenmesi ve “*uygundur*” kararının çıkması ile kağanın yönetimin başına geçmesi bize siyasî gücün bu şekilde meşrulaştığını göstermesi açısından önemlidir. Tabi bu kısımda belirtmeliyiz ki kağan kurultayın aldığı her kararı onaylamak zorunda değildi. Ama öte taraftan kurultay da kağanın kararlarına veya uygulamalarına karşı çıkabilirdi. Bu duruma en iyi örneklerden biri; II. Türk Kağanlığı'nda Bilge Kağan'ın (716-834) şehrin etrafının surlarla çevrilmesi isteğine ve Budizm ve Taoizm'i kabul etme görüşüne kurultayın karşı çıkmasıdır (Ögel, 1982, s. 73). İslamiyet öncesi Türk devletlerinde genellikle devlet meclisi görüntüsünde olan kurultaylara; kağan, eşi hatun (katun), Aygucı veya Üge¹¹ (bakan),

¹⁰ Hazar Hakanlığı'na bağlı olarak yaşayan Macarlar'ın yedi boyundan birinin adı Yinö (inak) idi. Oğuz destanında inak hükümdarın çok yakın adamları arasında zikredilmektedir. Kelime Moğollar döneminde de inag şekliyle “*hükümdarın mahrem dostu, mutemet adamı*” manasına geliyordu (Emin, 1357, s. 58-87, 91).

¹¹ Orta Asya'da hükümet kavramının karşılığı “*Ayuki*” idi. Bu müessese hakanın devlet yönetiminde en önemli yardımcısıydı. Ayuki'nin üyeleri zamana göre değişebilmekteydi. Ayuki üyelerine “*buyruk*” (bakan) denirdi. Çin kaynaklarında, Göktürk ve Uygur hükümetlerinde dokuz buyruk olduğu belirtilmektedir. Ayuki'ye, Ayguçi (öge)'nin başkanlık ettiği anlaşılmaktadır (Caferoğlu, 1958, s. 134-136).

prensler ve buyruklar ile şadapıt¹², erkin¹³, tudun¹⁴, ilteber¹⁵ (Donuk, 1988) denilen beyler katılmaktaydı. Bu oturma biçiminden kağanın yanında oturan ve protokolda önemli bir yerde olan hatununda (katun) devlet meseleleri ile ilgilendiğini ve bu toplantılarda kendisine söz hakkı tanındığı anlaşılmaktadır. Bunun yanı sıra hatun elçi kabullerinde de bulunur, savaş kararlarının alındığı “*savaş meclisleri*”nde düşüncelerini açıkça ifade ederlerdi (Kafesoğlu, 1957, s. 33-44). Elbette bu durum kağanların hatunların fikirlerine ne kadar önem verdiklerini de göstermektedir.

Kurultayda kağandan sonra en önemli kişi hükümetin başkanı olan Aygucılardır. Çünkü bu toplantılarda alınan kararların yürütülmesi görevi onlara verilmiştir. Bu kişiler aile üyesi olmadıkları halde devlete karşı yaptıkları faydalı işlerden dolayı sevilip sayılan ve önem verilen güzide kişilerdi. Mesela II. Türk Kağanlığındaki Tonyukuk bu kişilerdendir. Aygucular kağanın bulunmadığı kurultaylara ve kağan seçimi yapılan toplantılara başkanlık ederlerdi (Kafesoğlu, 1981-1982, s. 257-258). Yürütme yetkisi Aygucı, Buyruk, Apa, Tarhan gibi en üst seviyedeki devlet memurlarına verilir. Aygucı az önce de değindiğimiz üzere icranın, yani hükümetin başkanıydı. Alınan tüm kararların işlerlik kazanması onun yükümlülüğünde idi. O bu sıfatıyla alınan kararların icrasından birinci derecede sorumluydu. Dolayısıyla kurultay yasa yapan ve kabul gören yasayı yürüten yetkilere sahipti.

Kurultayın her olay ve durum karşısında toplanılması zor olduğu için anlık gelişen olaylar ve günlük işlerin yürütülmesi adına günümüz bakanlar kurulu görünümünde olan bir

¹² I. ve II. Kağanlıklarda, idari işlerde çeşitli adlar ile anılan beyler mevcuttur. Bu beyler arasında en yüksek mevkide bulunanlar “Şadapıt”lardır. Şadapıtlar, çoğunlukla hükümdar ailesinin akrabalarındandır (Donuk, 1988).

¹³ Erkin-İrkin: bir idari unvan olup, genelde boy begleri taşır. Meselâ batıda bulunan On-Okkann beş boyunu teşkil eden Nu-shih-pilerin her bir boyunun başında bir erkin bulunuyordu. 7. yüzyılın başında uygur boyu da bir irkin tarafından idare ediliyordu ve 628’deki irki P’u-sa, İl Kağan’ın oğlunu mağlup ettiği için ilteber unvanını aldı. Bu da gösteriyor ki, irkin unvanı ilteberden bir aşağı derecedir (Gömeç, 1996, s. 11).

¹⁴ Çin kaynaklarına göre “*tudun*”, kağanlık döneminde hükümdar ailesine mensup olmayan idarecilere verasetle intikal etmek üzere verilen bir unvandır. “*Tudun*”un görevi, tabii memleketlerde başta vergileri ve gümrük resimlerini kontrol etmektir. II. Türk Kağanlığı Batı kağanı Tong-Yabgu Kağan (618-630)’ın Taşkent ve Gandhara gibi batı bölgelere tayin ettiği İlteber yanında, bu bölgeleri idarî yönden kontrol, vergi ve resimleri denetleme için tayin ettiği görevli “*tudun*” unvanını taşıyordu (Donuk, 1988, s. 52-23).

¹⁵ Kağanlık döneminden itibaren kullanılan önemli unvanlardan biri de “*İlteber*”dir. Gök Türk Devleti idarî hiyerarşisinde Yabgu, Şad ve Tigin’den sonra, Tudun’dan önce olmak üzere dördüncü sırada “*İlteber*” gelmektedir. Bu sıralama Gök Türklerin eski rütbelerine aittir. “*İlteber*” görevi babadan oğula miras geçebildiği gibi ağabeyden kardeşe de geçebilen bir unvandır (Donuk, 1988, s. 21).

meclisin varlığına söz konusuydu. Özellikle Çin kaynakları Hsiung-nu, Türk Kağanlığı ve diğer Türk devletlerinde iç yönetimi ve dış ilişkileri düzenlemek adına görevler yürüten Türk bakanlarından sıklıkla söz etmişlerdir (Baykuzu, 2012). Fakat bu bakanlar kurulunda kaç bakan olduğu konusu net değildir. Ama I. ve II. Türk Kağanlıklarında ve Uygurlarda dokuz bakan olduğu kayıtlara geçmiştir (Kafesoğlu, 1984, s. 251). Bakanlar kurulunun görevleri arasında kurultayın aldığı kararları tüm hâkimiyet alanlarına ulaştırmak yani haberdar edilmesini sağlamak ve diplomatik ilişkileri yürütmektir (Tatar, 1997, s. 17). Kurultay Eski Türklerde dinî tören niteliğinde, yeme içme ve eğlenme toyu ve yarışmaların düzenlendiği bir devlet toplantısı olmasının yanı sıra zamanla halkın birlik ve beraberliğini de sağlayan bir misyonda kazanmıştır. Eski Çin kaynaklarını araştıran ünlü Japon bilgini Şiratori, “*Devletin ve milletin temellerini sağlamlaştıran hiçbir müessese ve kuruluş Hunlardaki Kurultay ve halkla devlet yöneticilerinin buluştuğu şölen niteliğindeki bu üç festivaller kadar güçlü ve gerekli olamazdı.*” diyecektir.

Sonuç

İslamiyet Öncesi Türk Tarihi’nde Hsiung-nu’lardan itibaren ilk başlangıçta “toy” ismi ile anılan “kurultaylar” önemli konularla ilgili kararların görüşülüp alındığı, yasama ve yürütme yetkilerine sahip kağandan sonra devlet yönetiminde etkili konumda olan meclislerdi. Hatta yönetimin başına geçecek kağanları seçme, kağanın verdiği kararları ya da kağanın alınan kararlara uyup uymadığını denetleme yetkileriyle bu meclislerin demokratik bir nitelik taşıdıkları söylenebilir. Temel politikaların belirlendiği bu toplantılara devletin ileri gelenlerinin, ülkedeki bütün siyasî güç odaklarının, önemli hanedan beylerinin katılmaları ayrıca bu toplantılarda kendilerine söz hakkı tanınarak karar alma süreçlerine dahil edilmeleri o dönem şartları dikkate alındığında gelişmiş bir siyasî kültürün varlığını da göstermektedir.

Kurultayların karar alma ve meclis nitelikleriyle aynı zamanda dinî tören, festival, eğlence ve yarışmalarıyla devlet ile halkın buluşmasını sağlayan kurullar olduğunu görüyoruz. Dolayısıyla idari, siyasi, askeri, ekonomik, sosyal ve kültürel yönlerden halkla yakınlaşan yöneticiler bu toplantılar sayesinde karşılıklı sorumluluk ve güven duygusunun ortaya çıkmasını sağlamışlardır. Bu yönüyle kurultaylar Türk toplumuna birleştirici ve yararlı hizmetler yapmış kurullardır diyebiliriz.

Kurultayların farklı Türk topluluklarında “*Halk Meclisleri*”, “*Nazırlar Meclisi*”, “*Devlet Meclisleri*”, “*Millet Meclisleri*”, “*İhtiyarlar Meclisi*” gibi isimlerle tanımlanmaları bizi halkın refahı ve huzuru tesis etme gayreti ve temennisi içerisinde oldukları düşüncesine yaklaştırmaktadır (Önder, 1976, s. 82-85). Aynı zamanda tüm halka açık olan bu toplantılar,

sınıf ayrımcılığını ortadan kaldıran, toplumsal tabakalaşmayı önleyen ve halkın birbirine yabancılaşmasını engelleyen bir yönetim şeklini de ortaya çıkarmışlardır.

Kaynaklar

Ahmetbeyoğlu, A. (2020). Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlerliliğin Hududları. *Tarih Dergisi*, 71, 29-50.

Akcan, A. (2020). Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri. *Mecmua*, 10, 303-321.

Akcan, A. (2021). Legacy of the Steppe: Traces of the Scythian Horse. *Journal of Social Sciences And Education*, 4 (2), 263-275.

Akman, M. (1997). *Osmanlı Devleti'nde Kardeş Katli*. Eren Yayıncılık.

Alföldi, A. (1943). Türklerde Çifte Krallık. *II. Türk Tarih Kongresi*, 507-519.

Altheim, F. (1959). *Zur Geschichte der Hunnen I*. Walter de Gruyter.

Arat, R. R. (1985). *Yusuf Has Hacip-Kutatgu Bilig Çeviri II*. Türk Tarihi Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1991). *Kutatgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (2003). *Kutatgu Bilig II Tercüme*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Arat, R. R. (1979). *Kutatgu Bilig III İndeks*. (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Arsal, S. M. (1947). *Türk Tarihi ve Hukuk*. İstanbul Üniversitesi.

Arslan, M. (1990). Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi. *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*. (223-239). Fırat Havzası Araştırma Merkezi.

Aydın, M. A. (1999). *Türk Hukuk Tarihi*. Beta Yayıncılık.

Barthold, V. V. (1927). *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*. Evkaf Matbaası.

Bayat, F. (2006). *Oğuz Destan Dünyası Oğuznamelerin Tarihi, Mitolojik Kökenleri ve Teşekkülü*. Ötüken Neşriyat.

Baykuzu, T. D. (2012) *Asya Hun İmparatorluğu*. Kömen Yayınları.

Caferoğlu, A. (1958). *Türk Dili Tarihi I*. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Cin, H., Akyılmaz, G. (2003). *Türk Hukuk Tarihi*. Sayram Yayınları.

Czeglédy, K. (1966). Das sakrale Königtum bei den Steppenvölkern. *Numen*, 14-26.

Dal, K. (1979). *Anayasa Hukuku (Temel İlkeler)*. İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları.

De Groot, M. (1921). *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit II*. Walter de Gruyter.

Donuk, A. (1978). *Eski Türklerde Devlet ve Teşkilâtı*. [Yayınlanmamış doktora tezi]. İstanbul Üniversitesi.

Donuk, A. (1979-1980). Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, 29-56.

Donuk, A. (1988). *Eski Türk devletlerinde idari-askeri unvan ve terimler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Donuk, A. (2011). Türklerde ve Moğollarda Meclis Geleneği. *Tarih Dergisi*, 52, 1-12.

Durmuş, İ. (2001). Türkler’de Cumhuriyet Fikrinin Tarihi Temelleri ve Günümüze Yansımaları. *Akademik Bakış*, 1 (1), 25-32.

Dunlop, D. M. (1967). *The History of the Jewish Khazars*. Princeton.

Eberhard, W. (1942). Türk Kavimleri Hakkında Çince Vesikalar II, III. *DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4, 178-215.

Eberhard, W. (1943). *Çin’in Şimal Komşuları*. Türk Tarih Kurumu.

Ebülgazi Bahadır Han (2020). *Şecereî Terakime Türkmenlerinin Soyağacı*. Selenge Yayınları.

Ecsedy, H. (1968). Trade and war relations between the Turks and China in the second half of the 6 th century. *Acta Orientalia*, XXI, 135-151.

Emin, Ş. Ş. (1357). *Ferheng-i İstilâhât-i Dîvâni-yi Devrân-i Moğul*. Edeb-i Hüner-i İran.

Ergin, M. (2000). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.

Ergin, M. (2001). *Dede Korkut Kitabı*. Boğaziçi Yayınları.

Erkoç, H. İ. (2008). *Eski Türklerde Devlet Teşkilâtı (Gök Türk Dönemi)* [Basılmamış yüksek lisans tezi]. Hacettepe Üniversitesi.

Eski T’ang Tarihi (2005). Chiu T’ang-Shu, Çin Kaynaklarında Türkler. (Çev. İ. Togan, G. Kara, C. Baysal). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Franke, O. (1930). *Geschichte des Chinesischen Reiches I*. Verlag Von Walter De Gruyter&Co.

Gallotta, A. (1993). Eski Türkler Arasında ‘Çift Krallık’ Meselesi. *Üçüncü Uluslar arası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri-25-29 Eylül 1993/Ankara*. (35-44). Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.

- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. Kültür Bakanlığı.
- Gökalp, Z. (1974). *Türk Medeniyeti Tarihi II*. Türk Kültür Yayınları.
- Gökyay, O. Ş. (2000). *Dedem Korkudun Kitabı*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Gumilev, L. N. (1970). *Poyiski vınuşlennogo tsarstva*. Nauka Yayıncılık.
- Gumilev, L. N. (1987). *Searches for an Imaginary Kingdom*. (Rusçadan İngilizceye Çev. R.E.F. Smith). Cambridge University Pres.
- Hirth, F. (1899). Ueber Wolga Hunnen und Hiung-nu. *SPAW, II*, 249-287.
- İbn Fadlan (1954). *İbn Fadlan Seyahatnâmesi*. (Çev. L. Doğan). *İlahiyat Fakültesi Dergisi, I-II*, (3), 59-80.
- İnalcık, H. (1959). Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Hakimiyet Telâkkisiyle İlgisi. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, XIV* (I), 69-94.
- İnalcık, H. (1966). *Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri*. Reşit Rahmeti Arat İçin. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı'da Devlet Hukuk, Adalet*. Eren Yayıncılık.
- İzgi, Ö. (1977). Hunlar ve Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceleri. *İ. Ü. Tarih Dergisi, 31*, 29-36.
- Kafesoğlu, İ. (1956). Kültür ve Teşkilat. *Türk Dünyası El Kitabı*, 761-762.
- Kafesoğlu, İ. (1957). *Türkler ve Medeniyet*. İstanbul Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1981-1982). Yanlış Kullanılan Türk Kültür Terimlerinden Birkaç Örnek: Ulus, Yasa, Kurultay. *Tarih Enstitüsü Dergisi, 12*, 249-258.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1987). *Türk Bozkır Kültürü*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Kafesoğlu, İ. (2003). *Türk Milli Kültürü*. Ötüken Neşriyat.
- Kâşgarlı Mahmûd (2015). *Dîvânu Lugâti't Türk*. (Çev. A. B. Ercilasun, Z. Akkoyunlu). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kaşıkçı, O. (2002). Eski Türklerde Devlet Başkanlığı-Hakanlık. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.), *Türkler Ansiklopedisi* (s. 888-893). Yeni Türkiye Yayınları.
- Koca, S. (2002). Eski Türkler'de Devlet Geleneği ve Teşkilâtı. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.), *Türkler Ansiklopedisi* (C. II, ss. 309-346). Yeni Türkiye Yayınları.

Kollautz, A., Miyakawa H. (1970). *Geschichte und Kultur eines Völkervanderungszeitlichen Nomadenvolkes; Die Jou-Jan der Mongolei und die Awaren in Mitteleuropa*, I-II, Oldenbourg.

Kösoğlu, N. (1996). *Türk Kimliği ve Türk Dünyası*. Ötüken Yayınevi.

Kösoğlu, N. (1997). *Devlet*. Ötüken Yayınevi.

Kurat, A. N. (1937). *Peçenek Tarihi*. Devlet Basımevi.

Kurtz, Donald V. (2001). *Political Anthropology Power And Paradigms*. Westview Press.

Ling-hu-Te-Fen (1971). *Chou-shu (Chou Sülâlesi Tarihi)*. Chung-hua Kitabevi.

Liu, Mau-tsai (1958). *Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken I-II*. Wiesbaden.

Mehmet, N. (1995). *Türk Devlet Felsefesi*. Ötüken.

Mori, M. (1978). Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 9, 209-226.

Mori, M. (2019). *Prof. Dr. Masao Mori'nin Göktürkler Ders Notları*. (Haz. G. Çandarlıoğlu). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Orkun, H. N. (1994). *Eski Türk Yazıtları*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yayınları.

Ögel, B. (1982). *Türklerde Devlet Anlayışı*. Başbakanlık Basımevi.

Ögel, B. (1988). *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Ögel, B. (2002). Devlet Meclisi ve Kurultay. H. C. Güzel, K. Çiçek ve S. Koca (Eds.). *Türkler Ansiklopedisi* (s. 874-887). Yeni Türkiye Yayınları.

Önder, A. R. (1976). Geleneksel Halk Hukuku. *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*. (C. IV). Gelenek-Görenek ve İnançlar, Kültür Bakanlığı Millî Folklor Araştırması Dairesi Yayınları: 21, Seminer Kongre Bildirileri Dizisi: 6, 79-91.

Özdemir, M. N. (1995). *Türk Devlet Felsefesi*. Ötüken Yayınevi.

Özer, A. (2002). *Türklerde Devlet Anlayışı ve Demokratik Rejim*. Lazer Ofset.

Roux, J. P. (1997). *Türklerin Tarihi*. (Çev. G. Üstün). Milliyet Yayınları.

Saray, M. (1999). *Türk Devletlerinde Meclis (Parlamento), Demokratik Düşünce ve Atatürk*. Atatürk Araştırma Merkezi Yayını.

Sarıbay, A. Y. (1994). *Siyasal Sosyoloji*. Der Yayınları.

Schmidt, W. (1949). *Der Ursprung des Gotteside*. X, 3, Freiburg.

Sığrı, Ü. & Ercil, Y. (2007). *Türklerde Yönetim-Türk Gelenekleri ve Yönetim Tarihi*. IQ Kültür Sanat.

Ssu-ma-Ch'ien (1975). *Shih-chü (Tarihî Hatıralar)*. Chung-hua shu chü.

Sümer, F. (1959). Oğuzlar'a Ait Destani Mahiyette Eserler Reşîdüddîn Oğuznâmesi. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 17 (3-4), 357-456.

Sümer, F. (1982). *Oğuzlar-Tarihleri, Boy Teşkilatı Destanları*. A.Ü. D.T.C.F.Y.

Şeşen, R. (1975). *İbn Fazlan Seyahatnâmesi*. Bedir Yayınları.

Tanci, M. (1993). *İbni Batûta Tam Metin Seyahatnâme*. Üçdal Neşriyat.

Taneri, A. (1981). *Türk Devlet Geleneği*. Töre Devlet Yayınları.

Taneri, A. (1993b). *Türk Kavramının Gelişimi*. Ocak Yayınları.

Taşagıl, A. (1993). Kapgan Kağan. *Bellekten*, 218 (57), 51-70.

Taşagıl, A. (2014). *Gök-Türkler I-II-III*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Taşagıl, A. (2018). *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*. Bilge Kültür Sanat.

Tatar, T. (1997). *Türk Yönetim Sistemi*. Turan Yayınları.

Thomsen, V. (1993). *Çözülmüş Orhun Yazıtları*. (Çev. V. Köken). Türk Tarih Kurumu.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumi Türk Tarihine Giriş I*. Enderun Kitabevi.

Togan, A. Z. V. (1982). *Oğuz Destanı*. Enderun Kitabevi.

Turan, O. (1969). *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi I*. Turan Neşriyat Yurdu.

Türkdoğan, O. (2016). *Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları*. Çizgi Kitabevi.

Üçok, Ç., Mumcu, A. & Bozkurt, G. (2018). *Türk Hukuk Tarihi*. Turhan Kitabevi.

Yazıcızâde, A. (2017). *Tevârih-i Âl-i Selçuk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi)*. (Der. A. Bakır). Çamlıca Yayınları.

Yıldırım, D. (1991). Köktürklerde Kağanlık Süreci: Kaldırma, Kötürme, Oturma. *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, 2, 519-530.

Zvelebil, M. (1980). Der Aufstieg der Nomaden in Zentralasien. *Die Cambridge Enzyklopaedie der Archaeologie*, 252- 256.